

A MAGYAROK ELLENI PARTIZÁN MEGTORLÁS A DÉLVIDÉKEN: A TÖRTÉNETÍRÁS EREDMÉNYEI ÉS KÉRDŐJELEI

A jugoszláviai, a szerbiai, de a rendszerváltás előtti magyar történetírásban is, az 1944/1945-ös magyarok elleni partizán megtorlásokat, a „*még hidegebb napokat*” évtizedekig mély hallgatás vette körül. A „*győzelem mindent igazol*” tételéből kiindulva a jugoszláv politika által szoros pórázon tartott történetírás *letagadta*, illetve szükséges igazságtételként állította be a „*fasiszta magyarok*” és a kollektív bűnösnek nyilvánított németek elleni megtorlásokat. Szerbiában még a Jugoszlávia szétbomlása utáni évtizedekben is mindent megtettek, hogy marginalizálják és meghamisítsák a megtorlásokat. Így jelent meg a korszakról szóló ottani történeti diskurzusban „*a magyarok elleni kilengések*” eufemisztikus kifejezés. A hallgatás és a tagadás kezdettől fogva azt a célt szolgálta, hogy átrajzolják, tisztára mossák és heroizálják az új partizán elit hatalomra kerülésének és kisebbségpolitikájának keletkezéstörténetét. E hamis történetsemlélet politikai üzenete az volt, hogy az új politikai elitől, azaz magától a rendszertől ab ovo idegen a bosszú és a megtorlás. Tehát a büntetés és számonkérés igazságos volt, az kizárólag a háborús bűnösök és a „*nép ellenségei*” ellen irányult és „*Jugoszlávia népeit szolgálta*”.¹ Az új, kommunisták vezette jugoszláv állam és a magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitika keletkezéstörténete tehát „*tiszta fogantatású*”.

A második jugoszláv állam széthullásával párhuzamosan, mintegy ennek reakciójaként, a jugoszláv államból kiváló új nemzetállamokban egy ezzel radikálisan szembenálló nézőpont jelent meg: a Tito-korszak Jugoszláviája „*bűnben fogant*”, a kommunista rendszer története az ország népein elkövetett permanens „*hatalmi erőszak*”, a „*társadalom szőnyegbombázásának*” története. A saját identitásukat kereső új államok történészei viktimológiai párbajt vívtak és részben vívnek még ma is egymással, és komoly erőket mozgósítottak „*a ki szenvedett többet*” és kitől a háború alatt historiográfiaiailag értelmetlen és megválaszolhatatlan, de nemzeti szempontból minden bizonnyal hatásos kérdésének vizsgálatára.² Ekkor, a szerb, a horvát és a szlovén stb. történetírás egymás elleni „*rekonkisztája*” közepette jelentek meg a vajdasági magyar sajtóban azok az első írások, amelyek az új partizán hatalom ártatlan magyar áldozatainak, a kivégzetteknek, táborokba hurcoltaknak, a kitelepítetteknek próbáltak emléket

¹ A „*nép ellensége*” lényegében bármennyigé tágítható fogalom volt. Ennek korabeli hivatalos értelmezését tárgyalja MOMČILO MITROVIĆ: Narodni i državni neprijatelji u Srbiji posle Drugog svetskog rata. In: Hans Georg Fleck, Igor Graovac (red.): Dijalog povjesničara – istoričara 4. Zagreb, 2002. 249–266.

² A vita összefoglalására lásd DR BOGOLJUB KOČOVIĆ: Nauka, nacionalizam i propaganda. (Izmedju gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji) Pariz, 1998., valamint VLADIMIR ŽERJAVIĆ: Yugoslavia – Manipulations with the number of Second World War Victims. www.hir.hr/books/manipulations/p06.htm A letöltés ideje 2009. 08. 20. Jugoszlávia 1941–1945 közötti közvetlen embervesztéséget Kočović 1 014 000 főre, Žerjavić pedig 1 027 000 főre teszi.

állítani és az 1942-es újvidéki razzia áldozataira történő tisztelgés mintájára a nyilvános megemlékezés jogát követelték.³

Ezek a 90-es években megjelent vajdasági magyar munkák főként a halotti anyakönyvek és a visszaemlékezések forrásbázisán alapultak, és hosszú ideig a kivégzett ártatlan magyar áldozatok létszámának megállapítására és a visszaemlékezések összegyűjtésére koncentráltak. A visszaemlékezések összegyűjtésével megkezdődött a drasztikus megtorlást szenvedett ártatlan emberek tragikus sorsának történelmi emlékezetbe történő beemelése is. Így e munkák egyik legfontosabb eredményét abban látjuk, hogy megtörték a magyarok elleni partizán megtorlásokkal kapcsolatban felépített hazugság falát, szakítottak a korábbi rendszer kisebbségtörténelmi szemléletével, és megnyitották az utat egy új délvidéki magyar történelmi emlékezet, történelmi tudat felépítése előtt.⁴ Érdemes utalnunk arra is, hogy a „*még hidegebb napokról*” szóló visszaemlékezések összegyűjtése szinte az utolsó utáni pillanatban indulhatott csak meg, ezért korántsem lehetett olyan átfogó és széleskörű, mint például a táborkokba zárt, majd kitelepített vajdasági németek esetében. A nyugat-német területeken létrehozott egyesületeik révén ugyanis az ő kálváriájukról szóló történetek összegyűjtése szinte közvetlenül táborba gyűjtésük és kitelepítésük után már megkezdődhetett. Az időbeli megkésettség ellenére is a Matuska Márton, Mészáros Sándor, Teleki Júlia, Szloboda János és mások munkái⁵ jelentős eredményeket hoztak, a kutatások ugyanakkor, éppen az általuk legfontosabbnak tartott kérdésben, az áldozatok létszámának vonatkozásában egy bizonyos ponton túl már nem hoztak új eredményeket. Elsősorban azért, mert továbblépni csak a korabeli források, különösen a megtorlásokat végrehajtó belügyi, OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda – Népvédelmi Osztály) és a szervezetet létrehozó és működtető párt iratainak szisztematikus feltárásával, elemzésével lehetne. A levéltári anyagok kutatása azonban, különösen az OZNA iratoké, Szerbiában nem csak, hogy komoly akadályokba ütközik, de mindmáig lehetetlen.

³ Lásd MATUSKA MÁRTON cikksorozatát a *Magyar Szó* 1990–es évfolyamában, illetve a VMDK-nak a Vajdasági és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia elnökéhez intézett felhívását a *Magyar Szó* 1990. április 20-ai számában. Mint a felhívásban olvashatjuk: „*elérkezett az az idő, amikor tudományos módszerekkel kell kivizsgálni a vajdasági történéseket a megszállás alatt és közvetlenül a felszabadulás után.*”

⁴ Korábban a délvidéki megtorlásokról két kis füzet jelent meg az Egyesült Államokban, emigránsok tollából, az egyik magyarul, a másik pedig angolul. SZIGETHY GYÖRGY: *Szemtanúja voltam Tito délvidéki vérengzéseinek.* Cleveland, Ohio, 1956.; ELEMÉR HOMONNAY: *Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary.* Cleveland, (Ohio), 1957.

⁵ A teljesség igénye nélkül: MATUSKA MÁRTON: *A megtorlás napjai.* Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1991.; UÓ: *Hová tűntek Zsablyáról a magyarok? A VMDP Történelmi Bizottsága, Temerin, 2004.* UÓ: *A délvidéki magyarság tragédiája.* *Rubikon*, 2009. 5. sz. 46–47.; MÉSZÁROS SÁNDOR: *Holtá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum. I. Újvidék, 1991.; UÓ: Holtá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945. Bán-ság, Szerémség, Baranya, Muravidék. H. n. é. n.; UÓ: Újvidéki hideg hetek 1944-ben. Regio, 1994. 1. sz. (internetes PDF változat); TELEKI JÚLIA: *Keresem az apám sírját. Visszatekintés a múltba – II. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu, 1999.* UÓ: *Hol vannak a sírok? Óbecse, 2007.* MOJZES ANTAL: *Halottak napja Bajmokon. Cnefa Kiadó, Bajmok, 1994.; TELEKI BÉLA: Becse történetéből. Becse, 1995.; SZLOBODA JÁNOS: Zentán történt 1944-ben. Újvidék, 1997. Miért? Zakaj? Lendavski zveski. Lendvai füzetek 16. Szerk. SILVIJA KULČAR, MIRA UNGER, DR. BENCZE LAJOS, GÖNCZ LÁSZLÓ. Lendva-Lendava, 1998.; ÁDÁM ISTVÁN-CSORBA BÉLA-MATUSKA MÁRTON-TERNOVÁČZ ISTVÁN: *A temerini razzia. A VMDP Történelmi Emlékbizottsága, Temerin, 2001. Rémuralom a Délvidéken. Tanulmányok, emlékezések, helyzetértékelések az 1944/45. évi magyarelles atrocitásokról. Szerk. CSORBA BÉLA, MATUSKA MÁRTON, DR. RIBÁR BÉLA. Atlantis, Újvidék, 2004.; FORRÓ LAJOS: Jelöletlen tömegsírok Magyaránizsán, Martonoson, Adorjánban. Szeged, 2007.; UÓ: Jelöletlen tömegsírok. *Rubikon*, 2009. 5. sz. 40–44.***

A hazai levéltárak eddig feltárt anyagai sajnos kevés kapaszkodót nyújtanak ebben a kérdésben. E sorok írója hosszú évek óta kutatja a délvidéki magyarok történetét, és a magyar levéltárak alapján e problémának elsősorban azt a vonatkozását tudta rekonstruálni, hogy tudott-e Budapest az 1944 őszi magyarelles megtorlásokról, ha igen, az erről szóló információk mit tartalmaztak, illetve hogyan, kik által, milyen csatornákon keresztül jutottak el a magyar közvéleményhez és a kormányzati szervekhez. Mi történt a beérkező információkkal a hivatali bürokrácia útvesztőiben, az adott esetben főként a miniszterelnökség kisebbségi osztályán és a külügyminisztériumban. Milyen helyet foglalt el Jugoszlávia a magyar kormány békeelőkészítő törekvéseiben és általában külpolitikai törekvéseiben, hiszen ez meghatározó módon befolyásolta Budapest kisebbségvédő politikáját. Miért nem váltottak ki tiltakozást a partizán megtorlásokról szóló hírek Budapesten, miért igyekeztek már-már szándékosan „elfeledkezni” róla? Nyújtott-e, nyújthatott-e az adott helyzetben Magyarország az ismét kisebbségi sorsba került több mint félmillió vajdasági magyarságnak bármilyen védelmet a rájuk zúduló hatalmi represszióval szemben? Ha igen, milyen kérdésekben emelte fel a szavát és milyen eredménnyel. E kutatások eredményét először egy angol nyelvű monográfiában összegeztem, majd ennek bővített változata magyarul is megjelent. Legutóbb két tanulmányban összegeztem az ezzel kapcsolatos legfrissebb eredményeket.⁶ Ezek alapján néhány fontosabb mozzanatot idéznék fel csupán.

A partizánok délvidéki kegyetlenkedéseiről szóló első hírek még a háborús összeomlás előtt, a Lakatos-kormány idején, 1944. augusztus 31-én érkeztek a miniszterelnökség II. kisebbségi osztályára az akkor már felbomlóban lévő, de még működőképes délvidéki magyar közigazgatási apparátustól. Az első ismert jelentés a muraközi csendőrségtől, illetve Nagy Iván országgyűlési képviselőtől érkezett.⁷ A komoly politikai pályát befutó hajdani zágrábi diákvezér, a visszacsatolás után kinevezéssel képviselői mandátumhoz jutott Nagy Iván a Csáktornyán élő Lajkó Rózsi 1944. augusztus 7-én kelt eredeti levelét jutatta el a minisztériumba, amelyben az asszony Doroszlón élő testvérenek írta meg apjuk halálának körülményeit. A megrendítő levél szerint 1944. július 23-án éjjel partizánok törtek be a faluba, összeszedtek 68 embert, kihajtották őket a falu szélére, egy mocsaras részhez, az idősebbeket ott agyonlőtték, köztük a Lajkó testvérek édesapját is. Az erős tájszólással és helyesírási hibákkal íródott levélből mai köznyelvi szöveggé átírva idézek: „... és dalolni kellett nekik és üttették, szurkálták, fejbe lövöldözték őket és a bozótban összekötve benne hagyták, még pedig éltek, akkor meg úgy fulladtak meg (...), több halott nem volt, csak ezek az öregebb emberek, de nem tudjuk miért kellett így csinálni. Kedves öcsém, mi árvák vagyunk, nekünk jó apánk nincs, a gyász a szívünkön.” A csendőrség központi nyomozó parancsnoksága ugyanerről az eseményről így számolt be: július 30-án Csáktornyára 50 fős partizán

⁶ ENIKÓ A. SAJTI: Hungarians in the Vojvodina 1918–1947. Atlantic Studies on Society in Change No. 110. Columbia University Press, New York. 2003. 405–488., valamint A. SAJTI ENIKÓ: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Napvilág Kiadó, Bp., 2004. 319–386.; UÓ: A „kommunizmus mostoha gyermekei”: a magyar kisebbség elleni megtorlások a Délvidéken – a kutatás eredményei és kérdőjelei. *Létünk*. Társadalom, tudomány, kultúra. XXXVIII. évf., 2008. 3. sz. 28–42.; UÓ: Még hidegebb napok. Megtorlás a Délvidéken. *Rubikon*, 2009. 5. sz. 30–38.

⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL) K-28 Miniszterelnökség (ME) Kisebbségi osztály. 1944-R-25 965.

egység tört be, 53 jómódú magyart összeszedtek (az áldozatok száma nem azonos, de nagyságrendileg nem, tér el egymástól – S. E.), elvitték lovaikat és egyéb vagyontárgyaikat, a rokonok később 37 áldozat holttestét találták meg a közeli erdőben. A kisebbségi osztály az ügy kapcsán a szokásos szolgálati úton arra kérte a külügyminisztert, hogy „*méltóztassék a független horvát állam kormányánál szót emelni a horvátországi magyarság élete és vagyona ellen utóbbi időben mind sűrűbben megismétlődő partizán támadások miatt...*” Kérték egyúttal a külügyminisztert, ha ezek az atrocitások tovább folytatódnak, „*tegyen haladéktalanul intézkedést a község magyar lakosságának Magyarországra való költöztetése érdekében.*”⁸ A kisebbségi osztály tehát, a korabeli politikai gyakorlatnak megfelelően, külpolitikai síkra terelte a kérdést, és a magyar és a horvát kormány között ekkor érvényben lévő áttelepítési szerződést próbálta volna felhasználni a horvátországi magyarok védelmében. Az összeomló magyar közigazgatás és a végnapjait élő usztaza rezsim azonban már nem volt képes érvényt szerezni ennek az elképzelésnek.⁹

A Horthy-rendszer összeomlása után, a Debreceni Ideiglenes Kormány számára készített, általunk ismert első jelentés a megtorlásokról 1945. január 16-án készült. Kutatásaim során összesen hét, 1945, 1946 folyamán keletkezett olyan iratot találtam, amelyekben magánszemélyek, egyházi méltóságok, vagy valamelyik kormányzati szerv, többnyire a kisebbségi osztály a megtorlásokra hívta fel a külügyminisztert, vagy éppen a miniszterelnök figyelmét. Ezekben a forrásokban jelentek meg az *áldozatok számára* vonatkozó első *becslések* is, amelyek aztán különféle csatornákon keresztül rögzültek a magyar köztudatban.

A legkorábbi jelentés névtelen írója a Bácskából szökött át, s mint írja, „*a magyarok sorsa a megszállás első heteiben a kényszermunka (1883–1929-ig született férfiak, sőt nők is tömegesen), a súlyosabb esetekben nagyarányú lemészároltatás, (lásd a vonatkozó jelentést) esetleg az anyagi kiraboltatás és erkölcsi tönkretétel (magyar nők megbecstelenítése) volt.*”¹⁰ Sajnos a jelentés nincs az iratok között, így nem tudjuk, hány kivégzetről értesült először az Ideiglenes Kormány. Azt azonban tudjuk, hogy 1945. július végén megérkezett a külügyminisztériumba a partizánok által kivégzett, illetve fogva tartott katolikus papok névsora is. A lista 22 nevet tartalmazott, közülük 13-ról már ekkor biztosan tudták, hogy megölték őket.¹¹ Minden bizonnyal ezek a hírek Mindszenty József hercegprímáson keresztül jutottak el a kormányhoz, mint ahogyan a hercegprímás küldte el 1946. július 17-én Gyöngyösi János külügyminiszternek

⁸ Uo.

⁹ Magyarország és Horvátország 1942 áprilisában szerződést írt alá „*a partizán veszélynek kitett*” boszniai magyarok hazatelepítéséről. A szerződés a polgárháború sújtotta Gunja, Vučnjak, Brčko és Bjelina boszniai falvak magyar lakosságát érintette. Az áttelepülők teljes vagyonaikat magukkal vihették. Az áttelepítés 395 családot érintett, 15 552 főt, akiket a magyar kormány a Bácskába, a volt dobrovoljac községekbe, a már korábban odatelepített bukovinai székelyek közé telepítettek. A. SAJTI ENIKŐ: Magyar-horvát államközi kapcsolatok (1941–1944) In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára.* Szerk. KRAUSZ TAMÁS ÉS SZVÁK GYULA. Pannonica, Bp., 2003. 9–13.

¹⁰ MOL A nemzeti kormány miniszterelnökségének iratai. 1944/1945–1949-XIX-A-1-j-XXIII-112-1945. 21. doboz. Sajnos a jelzett mellékletet nem találtuk az iratok között.

¹¹ MOL Külügyminisztérium (KÜM) Békeelőkészítő osztály iratai XIX-J-1-a-IV-109-40 178/Bé-1945. 55. doboz. A kérdésre részletesen lásd: MATUSKA MÁRTON: *Vajdaság mártír papjai.* In: *S nem törődtek vele, a holnap mit öröl...* Források a Délvidék történetéhez 3. Szerk. CSORBA BÉLA. Hatodik Síp Alapítvány, Bp., 1999. 219–221.

azt a hozzá délvidéki menekültek által eljuttatott beszámolót is, amelyben a feljegyzés ismeretlen szerzői drámai módon ecsetelték a jugoszláviai magyarok helyzetét, illetve azért bírálták a magyar kormány békeelképzeléseit, mert nem akarnak területi követeléseket támasztani Jugoszláviával szemben. Közismert, hogy Mindszenty 1945 októberében drámai hangú pásztorlevélben tiltakozott a szlovákiai magyarok, valamint a magyarországi németek kitelepítése ellen, a jugoszláviai magyarok kapcsán azonban elégségesnek tartotta eljuttatni a kormányhoz a hozzá intézett jelentéseket, amelyhez mindössze egy meglehetősen rövid és semleges hangú kísérőlevet mellékelte csupán.¹² E feljegyzés készítői 50-60 ezerre becsülték az áldozatok számát. Egy korábban, 1945. október 16-án a külügyminisztérium számára békeelőkészítés céljából készített elemzés 40 ezerre tette az áldozatok számát, egy novemberben készült iratban pedig azt olvashatjuk, hogy „*állítólag*” 20 ezer magyart végeztek ki a partizánok.

Mindszenty hercegprímás 1946 júliusában juttatta el Gyöngyösi János külügyminiszterhez egy délvidéki küldöttség által személyesen hozzá eljuttatott „*Magyar sors a Délvidéken*” illetve „*A Jugoszláviában élő magyarság helyzete igaz megvilágításban*” című anonim jelentéseket. Ennek készítői 50 ezerre tették a kivégzett magyarok számát, és 30 ezer deportáltról tudósítottak. Külön is utaltak a bezdáni magyarok kivégzésére, Csurog és Zsablya magyar lakosságának deportálására, és Reök Antal volt szabadkai főispán tragikus halára. Mint a jelentésben olvashatjuk: „*Dr. Reök Andor volt szabadkai főispánt átcsalták és pár hét múlva az újvidéki báni palota erkélyéről ledobták. Dr. Bogner József lapszerkesztőt hosszas kínzás után kivégezték. A torontáloroszi plébánost Tito Gestapója a pincében agyonverte, Virág István 84 éves horgosi apátplébános a kivégzés helyén szörnyethalt, Varga Lajos moholyi plébánost kocsi után vonszolták kilométereken, míg ki nem szenvedett. Ezután holttestét megcsonkították. Köves István mozsori lelkészt magyar területről hurcolták le Újvidékre.*”¹³ Hírt hoztak a vrdniki bányában szabotázs vádjával kivégzett magyarokról, és megemlítették az újvidéki hírheldt „*rabszolga piacot*” is. „*A táborba hajnali 5 órakor menetbe állnak külön-külön a férfiak és nők. 1/2 6-kor kilépnek a munkaadók elé. Válogatnak köztük és elviszik őket. Jönnek olyan munkavállalók, akik már csak lányokat, nőket keresnek. Ezek a munkaadók rendszeren egyik vagy másik katonaságból valók. Szörnyű nagy a vérbajosok száma. Április vége felé hajnali 1/2 4-kor katona jött a táborba a nők hálótermébe, kiválasztott magának egy lányt azzal, hogy 'csak két órára van szükségem rá!' Valóban, 6 órakor félholtan vánszorgott vissza. (...) Felszentelt papokat W. C. tisztításra, hónapokon keresztül nyers ló-, marha-és disznóbőr sózására használnak. Misézniök, betegeteket szentségekkel ellátniok (mivel ez reakciós munka), sőt utcára menniök nem szabad.*”¹⁴ E megrázó információkat tartalmazó iratokat a külügyminisztériumból Rex József délszláv referens, későbbi belgrádi követségi titkár a következő megjegyzéssel küldte át a miniszterelnökségre: „*Mindent összevetve a magyarság helyzete Jugoszláviában nem fényes, de számításba kell venni, hogy sokkal rosszabb is lehetett volna.*”¹⁵

¹² MOL KÜM XIX-J-1-a-IV-109-1981/Bé-1946. 55. doboz

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. Rex József (1920-?) jugoszláv kommunista kifejezetten a szovjetek nyomására került a külügyminisztérium állományába 1945 tavaszán, majd a belgrádi magyar követségen beosztott diplomataként dolgozott 1947-1948-ban. A Rajk-per kapcsán letartóztatták és hűtlenség vádjával első fokon életfogytiglani fegy-

Egy későbbi, 1946. október 20-án Nagy Ferenc miniszterelnök számára készített feljegyzés 30-35 ezer áldozatról tesz említést.¹⁶ Az információk illegális úton, rokonokon, ismerősökön, illetve a táborkból Magyarországra szökött, illetve Jugoszláviából kiutasított magyaroktól származtak és jutottak át az ekkor már szigorúan lezárt határokon. A diplomáciai csatornák még nem működtek, a kapcsolatok ekkor még nem álltak helyre a két ország között.

Az eddig idézett dokumentumok tehát egyértelműen azt bizonyítják, hogy a magyar kormányok kezdettől fogva tudtak a magyarellenes megtorlásokról, a kivégzésekről, a táborkokról, a kitelepítésekről, a kényszermunkáról és kényszertoborzásokról, a kitoloncolásokról. Az áldozatok számáról ugyanakkor csak nehezen ellenőrizhető *becslések* jutottak el hozzájuk, ezek a számok, mint láttuk, 20 és 60 ezer között mozogtak.

A megtorlásokról szóló hírek eljutottak a SZEB angol és amerikai delegációjához is. Amint azt egy ezzel kapcsolatban nemrég előkerült iratban olvashatjuk, az angolok és az amerikaiak több alkalommal is érdeklődtek a kérdésről a magyar külügyminisztérium tisztviselőinél, akik minden alkalommal azt válaszolták, hogy „*hivatalosan*” nincs értesülésük a megtorlásokról, és az ezzel kapcsolatos értesülések „*légből kapottak*”. A külügyminisztériumot egy 1945 júniusában „*igen baráti hangnemben*” folytatott beszélgetés során a SZEB jugoszláv delegátusának gazdasági vezetője, Gavrilović egyenesen arról biztosította, hogy „*a Bácskában semmiféle magyar üldözés nincs és nem volt.*” Mint mondta: „*csak két községből, Csurogról és Zsabyáról utasítottak ki tömegesen magyarokat, innen is azonban saját érdekükben, az ismeretes újvidéki eseményekből kifolyólag. Nyugat-Bácska, Hódság, stb. svábok által elhagyott részeibe csoportosítják a magyarokat. Óbecsén, stb. például voltak népbírósi tárgyalások és ennek folyamán képpen tényleg voltak kivégzések is, de csak olyan esetekben, ahol rablás, vagy gyilkolás, vagy az újvidéki eseményekben való részvétel bebizonyosult.*” Majd nyomatékosan még hozzátette: „*a magyaroknak nagy szerencséje, hogy Tito került hatalomra, különben rettenetes lett volna az újvidéki események miatt való visszahatás és bosszú. A magyaroknak egyáltalában igen jó sorsuk van...*”¹⁷

Pár évvel ezelőtt látott napvilágot az a dokumentumkötet, amely a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945 és 1947 között keletkezett jegyzőkönyveit tartalmazza.¹⁸ E források arról tanúskodnak, hogy a megtorlások nem szerepeltek a SZEB üléseinek napirendjei között, habár, mint láttuk, az angol és amerikai delegátusoknak voltak ezzel kapcsolatos információik.

A magyarok elleni megtorlásról nemcsak a hivatalos körök szereztek tudomást, de a rokonokon, ismerősökön keresztül a szélesebb közvélemény is azonnal tudomást szerzett róla. Erre utal például Sulyok Dezső volt kisgazdapárti képviselő az emigrációban írt visszaemlékezésében, de említést tesz róla naplójában Grósz József kalocsai érsek is. Illyés Gyula író 1945. május 27-én azt jegyezte fel naplójába, hogy 30 ezer

hátra ítélték, majd büntetését 15 évre mérsékeltek. 1955-ben perújítás során felmentették a kémkedés és hűtlenség vádjai alól. 1956-ban az Egyesült Államokba emigrált. Tevékenységére részletes lásd A. SAJTI ENIKŐ: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948. Rex József. *Forrás*, 2009. július–augusztus. 89–109.

¹⁶ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia – 16/b-1874/1946. 22. doboz.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerk. FEITL ISTVÁN. Napvilág Kiadó, Bp., 2003.

magyart öltek meg a Délvidéken, június 5-én pedig arról ír, hogy legutóbb már 40 ezer áldozatról hallott.¹⁹ A kérdés a korabeli magyar sajtóban tabu témának számított, a megtorlásról szóló hírek tehát csak informális csatornákon keresztül terjedtek.

A mai magyar közvéleményben Cseres Tibor *Vérbosszú a Bácskában* c. munkája révén a 40 ezres szám rögzült, annak ellenére, hogy nem sokkal a könyv megjelenése után, az Írószövetség lapjában, a *Magyar Naplóban* írott tanulmányomban már felhívtam a figyelmet az általa közölt adatok pontatlanságára és bizonytalanságára.²⁰ Mivel Cseres könyvét a világ több nyelvére, köztük angolra és horvátra is lefordították, így nemzetközileg is ez a szám rögzült. Annak ellenére, hogy a vajdasági magyar nyelvű irodalom is túlzásnak tartja ezt a számot, mert mint Matuska Márton a megtorlásokkal kapcsolatos egyik összegző tanulmányában rámutatott, „a könyvben közölt adatok szerint Csurogon 3000, Zsablyán 2000 áldozat esett. Egyik faluban sem volt ennyi magyar lakos.” Arról nem is szólva, teszi hozzá, hogy könyve kizárólag a „bácskai történeteket taglalja”, a bánáti, baranyai stb. megtorlásokról nem tesz említést.²¹

A közvetlenül a kivégzések után készült becsléseket nem azért idéztem fel, mert úgy gondolom, hogy azok közelebb visznek bennünket az áldozatok számának pontosításához. Mindössze azt kívántam dokumentálni, hogy a magyar kormányoknak kezdetől fogva tudomása volt a megtorlás tömeges méreteiről, azokról eltérő adatok, nem hivatalos úton jutottak el hozzájuk, és becsléseken alapultak, illetve ettől datálható az áldozatok számáról szóló több tízezres becslések magyar közvéleményben történő elterjedése.

Történések között, de különösen a közvéleményben máig tartja magát az a nézet, hogy a kivégzésekről nem készültek feljegyzések, listák, az ártatlan áldozatok akárcsak megközelítően pontos létszámának megállapítása tehát eleve reménytelen vállalkozás, illetve el kell fogadjuk a háború után keletkezett híreket, becsléseket, amelyek legalább 30 ezer, de inkább 40 ezer kivégzetről szólnak. Ezt a mítoszt törte meg Aleksandar Kasaš újvidéki történész 1996-ban megjelent könyve, illetve az időközben a vajdasági levéltárakból előkerült helyi kivégzési (likvidálási) listák, amelyeket sorra jelentek meg a délvidéki magyar publikációkban is.²² Kasaš a Kommunisták Szövetsége volt tartományi levéltárában több korabeli, az OZNA, illetve a háborús bűnöket vizsgáló tartományi bizottság által készített kimutatást, listát talált az 1944/45-ben „likvidált”, azaz kivégzett „háborús bűnösökről”. Az általa közölt források megerősítették, hogy a második világháború végén, illetve a háború után a partizán hatalom nyilvántartást vezetett, jelentéseket készített a belügyi és a párt apparátus részére a letartóztatásokról, a fogva tartottakról és kivégzésekről, az internáló táborokba hurcolt németekről és magyarokról, a kitelepítésekről, a bírósági eljárásokról stb. Tudjuk azonban, hogy különösen a „likvidálásokról”, kivégzésekről készített statisztikáik, jelentéseik sok esetben hiányo-

¹⁹ SULLYOK DEZSŐ: A magyar tragédia. I. rész. A szerző kiadása, 1945. 156–157. Grósz érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte: TÖRÖK JÓZSEF. Szent István Társulat, Bp., é. n. 56.; ILLYÉS GYULA: Naplójegyzetek 1929–1945. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1986. 364., 366.

²⁰ CSERES TIBOR: Vérbosszú a Bácskában. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1991. 248.; A. SAJTI ENIKÓ: Döbbenet és hitelesség. *Magyar Napló*, II. évf. 12. sz. 1991. október 4. 36–38.

²¹ MATUSKA MÁRTON: Számvetés. www.hunsor.se/hhrw A letöltés ideje: 2009. április 12.

²² ALEKSANDAR KASAŠ: Mađari u Vojvodini. Novi Sad, 1996. Lásd különösen a 156–184. oldalakat. Ilyen kivégzési listák készültek például Zentán, Bezdánban, Újvidéken, de más helyiségekben is. E listák ugyanakkor nem tartalmazzák minden kivégzett nevét.

sak, pontatlanok, különösen az államapparátus, a közigazgatás kiépítésének kezdeti szakaszában, éppen abban az időszakban, amikor a legtöbb ítélet nélküli, illetve bírói ítélettel végrehajtott kivégzést végrehajtották. Véleményünk szerint ezzel együtt is, az OZNA iratok megismerése, beleértve a belügyi szervek által készített korabeli nyilvántartásokat, statisztikákat, nélkülözhetetlen források a magyarok elleni megtorlások valós dimenzióinak megismeréséhez.

A kivégzett magyarokról az Aleksandar Kasaš által e nyilvántartások alapján közölt számokat a vajdasági magyar közvélemény és sajtó kemény kritikával fogadta. Kasaš ugyanis a vajdasági magyar irodalom által addig *feltételezett* mintegy 20 ezer kivégzethöz (a magyar közvéleményben már-már megkérdőjelezhetetlenül rögzült 40 ezer áldozatról nem is szólva) elterjedt lényegesen kevesebb ártatlanul kivégzett áldozatról ír — létszámukat az általa ismert OZNA források alapján 5 ezerre teszi. Pontosabban azt állítja, hogy kutatásai során eddig jutott, az általa átnézett iratok ennyi áldozatról szólnak, ezt a számot azonban ő sem tartja véglegesnek.

Eközben a Matuska Márton és Mészáros Sándor által elkezdett kutatásokban egyre több délvidéki magyar helytörténész is bekapcsolódott, akik arra törekedtek, hogy a változatlanul zárt levéltárak forrásait pótolva, a még élő szemtanúk, a magán kézből lévő iratok és a kollektív emlékezet segítségével minél pontosabban összeállítsák egy-egy helység ártatlanul kivégzett magyarjainak névsorát. Tudomásom szerint eddig 33, elsősorban bácskai helység áldozatainak többé-kevésbé pontos névsora készült el, ennek alapján 3426 „*likvidált*” személyről szereztek bizonyosságot.²³ E jelentős eredmények mellett a kutatásoknak ebben a szakaszában már jól látszik, hogy szükséges volna a lelkes amatőrök által végzett munkát módszertanilag és koncepcionálisan is összehangolni. Miről beszélünk földrajzilag? Csak a Magyarországhoz visszacsatolt délvidéki területek magyar áldozatairól van szó, avagy a jugoszláviai magyarok egészén belül szeretnénk megtudni az áldozatok számát? Mennyire egységes szempontokat alkalmaznak az adatgyűjtés során? Sikerült-e egyeztetni az adatokat az áldozatok lakóhelye, illetve a kivégzés helye szerint, hogy egyéb módszertani problémákról ne is szóljunk.

Jelentős előrelépésként értékelhetjük, hogy Csorba Béla temerini néprajzkutató, költő ez év januárjában megkezdte a kutatók elől eddig elzárt járeki (Tiszaistvánfalva) tábor halotti anyakönyvének tanulmányozását és megjelent az ezzel kapcsolatos első publikációja is. Kutatásai lehetővé teszik, hogy Mészáros Sándor korábban megkezdett munkája befejezést nyerjen és pontosabban lehessen meghatározni a járeki táborban elhunyt magyarok számát. Csorba adatai szerint 1944 decembere és 1945. február 28-a között (tehát a tábor fennállásának első három hónapjában) Járekon 234 deportált halt meg, közülük a szerző nevük és a szülők neve alapján 44 magyar áldozatot nevez meg, ami azt jelenti, hogy az adott időszakban a táborban elpusztultak 19,05%-a lehetett magyar, a többiek németek voltak.²⁴

²³ MATUSKA MÁRTON: Számvetés. www.hunsor.se/hhrw Az internetes publikáció nem tartalmaz oldalszámot.

²⁴ CSORBA BÉLA: Adalékok a járeki haláltábor első negyedévének történetéhez (1944. december–1945. február) *Aracs*, IX. évf. 1.sz. 2009. március 15. 37–47.

Ha időben megkésve is, de a szerb történetírás is egyre nagyobb erőfeszítéseket tesz a háború utáni megtorlások feltárására,²⁵ eredményeiknek azonban kemény korlátokat szab, hogy a belügyi iratokat őrző szerbiai levéltárak még ma is zárva vannak a kutatók előtt. Ennek még most is elsősorban politikai okai vannak. De még a korszak szabad kutathatósága esetében is keserű csalódásra számíthatnak a lelkes kutatók. Mert mint Srđan Cvetković belgrádi történésztől, a téma nemzetközileg is ismert kutatójától nemrég megtudhattuk, Alexandar Ranković belügyminiszter leváltása után, majd a 80-as években, legutóbb pedig 2000-ben az addig keletkezett belügyi iratok döntő részét, főként a személyi dossziékat, de más dokumentumokat is, megsemmisítették. Az általa közölt adatok szerint 1966 és 1968 között a belügy saját kezelésben lévő 2 754 923 dossziéjából (9620 folyóméter) 2 141 155 (!) dossziét (5454 folyóméter) semmisíttek meg, égettek el. Ekkor a megmaradt iratok 5%-át adták át a szövetségi, illetve a köztársasági levéltáraknak, a többi anyag a belügyminisztérium kezelésében maradt. A 80-as években, de még 2000-ben is jelentős iratmegsemmisítés történt, illetve ellenőrizetlenül kerültek fontos iratok magánkézbe. 2003-ban a belügyminisztérium mindössze 64 327 dossziét és mintegy 30 000 oldalnyi egyéb dokumentumot adott át Szerbia Levéltárának, azonban ez az anyag sem kutatható mindmáig.²⁶

Ennek ellenére az OZNA és a megtorlások történetének, mozgatórugóinak megismerése mégsem reménytelen vállalkozás. Ezt bizonyítja a Horvát Történeti Intézet munkatársai által pár évvel ezelőtt kiadott két dokumentumkötet is, amelyek a vajdasági, köztük a magyarok elleni megtorlásokról is releváns iratokat tartalmaznak.²⁷ Gondolunk itt elsősorban a Vajdasági OZNA 2., kémelhárító osztályának a letartóztatottak, börtönbe zártak, bírósági eljárás alatt állók és kivégzettek létszámáról szóló egyik összesítő jelentésére, amelyre még részletesebben is kitérünk, illetve azokra az iratokra, amelyek a baranyai magyarok kitelepítések és vagyonekbobzások elleni egyéni tiltakozásaira, az új hatalommal szembeni ellenállás eddig ismeretlen formáira vonatkoznak.²⁸ Szlovéniában még a kilencvenes évek elején *állami szintre* emelték a megtorlások ki-

²⁵ PETAR KAČAVENDA: Nemci u Jugoslaviji 1918–1945. Beograd, 1991.; ŽARKO S. JOVANOVIĆ: Nova vlast u Srbiji. 1941–1945. Beograd, 1993.; SLOBODAN MARIČIĆ: Susedi, dželiti, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji. Beograd, 1995.; ZORAN JANJETOVIĆ: Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans. Beograd, 2000.; ZORAN D. JANJETOVIĆ: Neslovenske nacionalne manjine krajem drugoga svetskog rata. In: Hans Georg Fleck, Igor Graovac (red.): Dijalog povjesničara – istoričara 3. Zagreb, 2001. 389–401.; MOMČILO MITROVIĆ: Srpska nacionalna čast pred zakonom 1945. Beograd, 2007.; SRĐAN CVETKOVIĆ: Između srpa i čekića – represija u Srbiji od 1944 do 1953. Beograd, 2006.; UO: Uloga OZN-e u likvidaciji „narodnih neprijatelja” 1944–1945. Šta kriju arhivi OZN-e o revolucionarnom teroru 1944/1945. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*, 2006. 1-2. 127–136.

²⁶ SRĐAN CVETKOVIĆ: Kako je spaljeno pet kilometara dosjea UDB-e. Velika revizija dokumentacije Službe državne bezbednosti posle smene Aleksandra Rankovića i Brionskog plenuma 1966. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*. 2008. br. 1-2. 75., 76., 79.

²⁷ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti. Priredili: ZDRAVKO DIZDAR, VLADIMIR GEIGER, MILAN POJIĆ, MATE RUPIC. Slavonski Brod, 2005.; VLADIMIR GEIGER (red.): Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946: dokumenti. Slavonska, Srijem i Baranja. Knjiga 2. Slavonski Brod, 2006.

²⁸ Uo. Knjiga I. 110. sz. irat, 324–326. A zágrábi területi OZNA 1944 szeptemberében végén arról értesítette a kémelhárító osztályt, hogy a Moslavina és Bjelovár környéki a magyarok Magyarországra kényszerülnek szökni, mivel kitelepítik és elkobozzák azok vagyonát, akiknek bármely hozzátartozója „*ellenséges katonai egységekben*” szolgált, vagy szolgál. Az egyik magyar gazda a kitelepítés ellen úgy tiltakozott, hogy a kitelepítést végző partizánok szemébevágta, inkább felgyújtja a házát, semhogy a kezükre adja. Ezért letartóztatták, de többször megszökött, ezért halálra ítélték. Uo. 3., 4. sz. irat, 44–47.

vizsgálását, a belügyminisztérium bevonásával állami bizottságot hoztak létre a tömegsírok felkutatására, és nagy erővel folyik az áldozatok azonosítása is. Sőt. 2005-ben Szlovénia Levéltárából előkerült bizonyítékok alapján vádat emeltek Mitja Ribičić volt szlovén politikus, a Szövetségi Végrehajtó Tanács (jugoszláv kormány) és a jugoszláv Kommunista Szövetsége volt elnöke ellen, aki közvetlenül a háború után az OZNA magas rangú tisztjeként több mint 200 fogságba esett horvát sorkatonára (domobrán) és civil ítélet nélküli kivégzését írta alá.²⁹ A ma Szlovéniához tartozó, 1941 után Magyarországhoz csatolt, így a visszacsatolt Délvidék fogalmába tartozó Mura menti területek magyar áldozataira vonatkozóan nincsenek adataink. Az ezzel kapcsolatban megjelent egyetlen kötet néhány megrendítő visszaemlékezést közöl a magyar katonaság szlovének és a partizánok magyarok elleni megtorló akcióiról, magyar és szlovén nyelven, de erre a kérdésre a kötet szerkesztői nem térnek ki.³⁰

Annak ellenére, hogy a fent említett dokumentumkötetekbe a zágrábi Történelmi Intézet munkatársai bevallottan horvát szempontból válogatták a forrásokat, a közzétett mintegy háromszáz irat alapján máris általában érvényes következtetéseket vonhatunk le a tisztogató akciók országos jellege, mikéntje, intenzitása, célja vonatkozásában is. Hiszen a háború után Jugoszlávia, mint ismeretes, ismét egységes államként működött, területe egységes belügyi igazgatás alá tartozott. E források egyértelműen azt bizonyítják, hogy racionális érvek alapján ma már nem vitatható: a tisztogató akciókat országszerte központilag, a legfelső katonai-politikai körökben tudatosan tervezték meg és irányították. A kegyetlen, válogatás nélküli megtorlás célja a háború utolsó szakaszában minden lehetséges és feltételezett ellenség megsemmisítése, a politikai ellenfelek hatalomból történő kiszorítása, illetve a gyenge új állami szervek félelem pszichológiájával történő megszilárdítása volt. (A szerbiai szakirodalom ennek kapcsán egyenesen ún. erdei pszichózisról ír.) Az OZNA egységei Jugoszlávia egész területén személyesen Aleksandar Ranković belügyminisztertől, az OZNA vezetőjétől kaptak erre parancsot, a politikai és az osztályellenség, a hadifoglyok és civilek, a kollaboránsok, az usztasák, a csetnikek, a németek és magyarok stb., vagyis az aktív partizánokat leszámítva az ország bármely népéhez, nemzetiségéhez, a társadalom bármely rétegéhez tartozó „nép ellenségeivel” történő drasztikus leszámolásra, a bírói ítélet nélküli, minél rövidebb idő alatt végrehajtandó tömeges kivégzésekre. Mint Ranković egyik 1945. május 15-én az OZNA horvátországi vezetőihez intézett táviratában írta, elégedetlen az ottani belügyi szervek tevékenységével, mivel a Zágráb felszabadítása óta

28 <http://www.rtvslvo.si/slovenija/mitja-ribicic-oveden-za-genocid/37066>, valamint www.prah.net/slovenija/justice/ribicic/index.htm A szlovéniai megtorlásokra újabban lásd TADIJA TOMINŠEK RIHTER: The victims of the Second World among the Slovenians in the hinterlands of Gorizia and Trieste. Contributions to Contemporary History (Ljubljana) 2003. 2. sz. 5–63.; JERA VODUŠEK STARIĆ: Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946. Zagreb, 2006.; MILKO MIKOLA: Delo kot kazen. Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945–1951. Zdodovinski arhiv Celje, 2002.; UO: (ubral in uredil) Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji. II. del. Studijski centar zarodno sprav, Ljubljana, 2008.; MITJA FERENC: Secret World War Two mass graves in Slovenia. In: Crimes Committed by Totalitarian Regimes. Editor PETER JAMBREK. Ljubljana, 2008. 155–161.; MILKO MIKOLA: Communist repression of „interior enemies” in Slovenia. Uo. 161–173.

³⁰ Miért? Zakaj? Lendavski zvezik, Lendvai füzetek 16. Szerkesztő bizottság: SILVIJA KULČAR, MIRA UNGER, DR. BENCE LAJOS, GÖNCZ LÁSZLÓ. Lendva, 1998. A kötet csak az 1941-ben Sárvárra internált szlovének névsorát közli, a magyar áldozatokat nem. 34–48.

eltelt tíz napban, parancsa ellenére, „mindössze 200 banditát” végeztek ki, s ezért a „nem kielégítő munka” miatt leváltja annak egyik vezetőjét.³¹ E levél és a kötetben közölt egyéb források alapján a történész joggal feltételezi, hogy az OZNA egységeknek nem a kivégzések, a megtorlások elhallgatása, éppen ellenkezőleg, azok „büszke vállalása” volt az érdeke, parancsnokaik ezt várták el tőlük, az általuk végrehajtott kemény megtorlások a hadseregen belüli presztizsüket is kijelölték. Az általuk készített korabeli jelentésekben tehát, véleményünk szerint, nem az áldozatok számának eltitkolására, csökkentésére törekedtek, ellenkezőleg. A hatalmi vákuum és a hatalmi struktúra kialakulatlansága ugyanakkor e statisztikák bizonytalansága irányába mutatnak.

A belügyi feladatokat ellátó OZNA-t, mint ismeretes, szovjet minta alapján, a „forradalom kardjaként”, Josip Broz Tito főparancsnok 1944. május 13-án kiadott parancsára hozták létre. Feladata a külső és a belső ellenség felderítése, illetve elhárítása volt. Kezdetben négy ügyosztálya működött: a felderítő, a kémelhárító, a katonai kémelhárító, illetve az ún. statisztikai-technikai osztály. 1944 augusztusában kifejezetten a „nép ellenségeinek” likvidálására hozták létre a híres-hírhedt OZNA hadtestet, amelynek 7 hadosztálya és több brigádja működött Jugoszlávia szerte. E kivégző-brigádok tevékenységét a vegyes nemzetiségű vidékeken, így a Vajdaságban is a helyi szláv lakosság támogatta, illetve számos esetben ők is részt vettek a leszámolásban.³²

Több irat utal arra is, hogy számos alkalommal csak a kivégzések után, kifejezetten központi utasításra kreálták meg a katonai rögtönítélő bíróságok kivégzésről szóló, a kivégzettek háborús bűnösségére utaló ítéleteket. A korabeli rendeletek, törvények lehetővé tették, hogy háborús bűnössé, a nép ellenségévé lehetett valakit nyilvánítani szóbeli feljelentés alapján is, az ezzel kapcsolatos bizonyítékok felmutatását pedig különösen 1944/1945 elején mellőzni lehetett.³³ Jellemző adatként említjük, hogy a háborús bűntettek lakosság által történő bejelentésére buzdító felszólítás hatására Jugoszláviában a Háborús Bűnöket Kivizsgáló Állami Bizottság (Državna komisija ratnih zločinaca i pomogača) szövetségi és köztársasági szerveihez 938 828 feljelentés érkezett. Ennek alapján a bizottság 66 420 főt nyilvánított háborús bűnösnek, köztük 899 magyart is. Hogy közülük kik ellen folytatták le a bírósági eljárást és kiket ítélték halálra, ma még nem tudjuk pontosan.³⁴ E listában ugyanis számos olyan ismert és kevésbé ismert magyar politikus neve is szerepel, akik ellen tudjuk, hogy különböző okoknál fogva nem folytatták le az eljárást, nem ítélték el őket. Hogy csak néhány névre utaljak: ezen a sokat emlegetett háborús bűnös listán szerepel Horthy kormányzó is, akit, mint ismeretes, a jugoszlávok végül nem kértek ki és nem folytattak ellene eljárást. Említhetnénk Nagy Iván délvidéki kisebbségi politikust, aki 1941 és 1944 között par-

³¹ Partizanska i komunistička represija is zločini... – Knjiga I. 28. sz. irat. 113.

³² A jugoszláv belügyi szervek történetéről mindmáig nem jelent meg tudományos ígérennyel íródott munka. Sajnos az egyetlen összefoglaló munka, MARKO LOPUŠINA újságíró munkája sem ilyen, amely 1997-ben jelent meg Belgrádban Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945/1997 címmel. 1946-ban az OZNA második, kémelhárító osztályából létrehozták az Államvédelmi Hatóságot (Udruženje državne bezbednosti – UDBA), a katonai kémelhárító osztály átszervezésével pedig a Kémelhárító Szolgálatot (Kont-ra-obaveštajna služba – KOS).

³³ Partizanska i komunistička represija i zločini... Knjiga. I. 14. sz. irat, 91.

³⁴ SRĐAN CVETKOVIĆ: Broj i struktura optuženih domaćih ratnih zločinaca i kolaboracionista prema fondu Državne komisije i njena instrumentalizacija. *Arhiv, časopis Arhiva Srbije i Crne Gore*. 2004. br. 2. 83.

lamenti képviselő volt, aki a letartóztatás elől Dél-Amerikába szökött, vagy a Sztójay-kormány belügyi államtitkárát, Baky Lászlót, akit itthon ítélték halálra. Az ő neve, azonos számú háborús bűnösséget megállapító határozati számmal és foglalkozással, kétszer is szerepel a listán (Baki, Baky). Újvidék volt főispánjának neve is szerepel, de Fernbach Péter ellen nem folytatták le a bírói eljárást, és Deák Leó főispánnal szemben őt nem ítélték halálra. Minderre azért térünk ki ilyen részletességgel, mivel a szakirodalomban ezt a forrást gyakran hibásan idézik és 899 kivégzett magyar háborús bűnös-ről beszélnek. Holott ez a névsor csak azoknak a nevéet tartalmazza, akikkel kapcsolatban megszületett a háborús bűnösséget megállapító határozat, az ellenük lefolytatott eljárás és ítélet, még kevésbé kivégzésük tekintetében ez a forrás nem igazít el.

Háborús bűntettnek számított a megszállókkal történő *bármiféle* együttműködés, kollaboráció, a háború időszakában létrehozott állami-politikai formációkban, a más országokhoz csatolt területeken működő szervezetekben, intézményekben, fegyveres testületekben végzett munka, de háborús bűnösnek nyilvánították például a Londonban székelő emigráns jugoszláv kormány valamennyi tagját, a Független Horvát Állam funkcionáriusairól nem is szólva. Hasonló sorsa jutottak a katolikus klérus tagjai is, élén Stepinac érsekkel, a horvát katonaság, a német megszállókkal együttműködő szerb politikusok, fegyveres testületek tagjai, de még a királysági szerb fegyveres ellenállás, a csetnikek vezetői és tagjai is.

A háborús bűntettek, illetve a nép ellensége fogalmának szinte korlátlan kiterjesztése politikai célt szolgált, az új rezsim ellenségének tartott személyekkel, társadalmi és nemzetiségi csoportokkal történő radikális leszámolás hatékony eszközeként funkcionált. Így lettek háborús bűnösök a délvidéki magyar közigazgatás, politikai és kulturális élet 1941–1944 közötti különféle szintű szereplői, akik közül halálra ítélték Deák Leó főispánt, Krámer Gyulát, a Magyar Közművelődési Szövetség elnökét, vagy Nagy Miklóst, Újvidék polgármesterét. Korántsem extrém esetként említjük a verseci nyilvános ház magyar származású tulajdonosának esetét, akit a pancsovai katonai bíróság azért nyilvánított kollaboránsnak és ítélt halálra, mivel a német katonák és tisztek „gyakran vették igénybe” házában szolgáltatásait, „kizsákmányolta dolgozóit”, valamint „erkölcstelen életre biztatta őket”.³⁵ Úgy tűnik, előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz, hogy szembenézzünk a korszak jugoszláviai háborús bűntettekkel kapcsolatos felfogásával, sőt ítéleteivel és mérlegre tegyük azokat.

A jugoszláv katonai, politikai vezetés, köztük a vajdasági kommunisták is úgy ítélték meg, hogy az új hatalmi szervek a Vajdaság frissen visszafoglalt, soknemzetiségű régióiban igencsak gyengék, ezért javasolták a *katonai közigazgatás* bevezetését a Bácska, a Bánát és Baranya területén (a rendeletet Josip Broz Tito főparancsnok 1944. október 17-én írta alá), ami kétség kívül a hatalom militarizálását jelentette a Délvidéken. S bár a hadsereg kezdetben Jugoszlávia egész területén túlhatalommal rendelkezett az éppen csak formálódó új néphatalmi szervekkel szemben, katonai közigazgatást ezen kívül csak Koszovóban vezettek be egy fegyveres lázadást követően. A Bácska, Bánát, Baranya katonai közigazgatás bevezetésének egyik alapvető célja a Délvidék „szláv jellegének” biztosítása volt, amit legvilágosabban Ivan Rukovina vezérőrnagy, a kato-

³⁵ SRDAN CVETKOVIĆ: im. 95.

nai közigazgatás parancsnoka fogalmazott meg. Mint egy helyen írta: erre a „nemzeti jövő és a területek délszláv jellegének megőrzése”³⁶ miatt volt szükség.

A partizán megtorlások magyar áldozatainak pontos számáról folytatott vita lezárásáról véleményünk szerint még ma is szakmai felelőtlenség beszélni. A megalapozottabb adatok irányába történő lépésként értékelhetjük, hogy a komolyabb hazai és vajdasági szakmai körök ma már megkérdőjelezik a honi közvéleményben és bizonyos politikai, valamint a magukat nyilvánosan is „jobboldali történészként” meghatározó körökben mindmáig kőbevéstnek hitt számot, a 40 000 ezer áldozatot. Többen elfogadják Arday Lajos formuláját, aki Matuska Márton és Mészáros Sándor kutatásai és „más megfontolások alapján” úgy véli, hogy „a megtorlásoknak áldozatul esettek száma nem haladhatja meg a 20 ezret”. A második világháborús magyar embervesztések és migrációs folyamatok elismert kutatója, Stark Tamás azt hangsúlyozza, hogy a 20 ezres számot Kocsis Károly és Hódosi Eszter jugoszláv népszámlálási adatai „megerősítették”.³⁷ E sorok írója egyenlőre azt tartja szakmailag leginkább elfogadhatónak, ha kilépünk a régi és új politikai szándékok által diktált viktimológiai párbaj, számháború szűk keretei közül, türelmesen folytatjuk a korszak egészére vonatkozó anyaggyűjtést, kutatásokat, és kritikailag elemezzük, józanul mérlegre tesszük az eddig megjelent munkákat.

A szerb és horvát nyelvű szakirodalomban ennél is alacsonyabbra teszik a megtorlások magyar áldozatainak számát. Csak néhány fontosabb, ezzel kapcsolatban az utóbbi időben megjelent publikációra, illetve ismertté vált OZNA forrásra utalok. Aleksandar Kasaš újvidéki professzor már említett OZNA listája mellett (csak emlékeztetőül: ő ennek alapján 5 ezer főben valószínűsítette a magtorlások magyar áldozatainak számát) a horvát történészek tették közzé minden kommentár nélkül azt a dátum nélküli, de valószínű, hogy 1946-ban íródott összesítő vajdasági OZNA jelentést, amely a vajdasági OZNA területén „likvidált” magyarok számát 1776 főben adja meg, de neveket nem tartalmaz. Az iratból az sem derül ki, hogy mely időszak kivégzési listáit összesítették. Az azonban csaknem bizonyos, hogy ún. részjelentésről lehet szó, ez a szám sem tükrözi az áldozatok akárcsak megközelítően pontos számát.³⁸ Arról nem is szólva, hogy ez az OZNA statisztika csak a kivégzettekre vonatkozik, a táborokban elpusztultak számát még részelegesen sem tartalmazza.

³⁶ A kérdésre bővebben lásd A. SAJTI ENIKÓ: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken. 319–324., illetve UÓ: A jugoszláviai helyzet: bosszúakciók, lakosságcsere. Az engedékeny jugoszláv kisebbségpolitikai gyakorlat kezdete. In: BÁRDI NÁNDOR, FEDINEC CSILLA, SZARKA LÁSZLÓ (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2008. 216–218.

³⁷ ARDAY LAJOS: Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. Bp., 2002. 223. Romsics Ardayra hivatkozva tartja reálisnak e számot. ROMSICS IGNÁC: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris Kiadó. Bp., 2006. 83. STARK TAMÁS: Migrációs folyamatok a második világháború alatt. *Kisebbségkutatás*. 11. évf., 2001. 4. sz. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00012/4.htm> A letöltés ideje: 2005. 11. 18.; KÁROLY KOCSIS, ESZTER KOCSIS-HÓDOSI: Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Geographical Research Institut, Research Centre for Earth Sciences and Minority Studies Programme of the Hungarian Academy of Sciences. Bp., 1998. 153. Szerbiai szerzők viszont éppen jugoszláv népszámlálási adatokra hivatkozva tartják túlzónak még a 20 ezres számot is.; DRAGAN CVETKOVIĆ: Ljudski gubici Vojvodine u Drugom svetskom ratu. In: Dijalog povjesničara – istoričara. 9. Zagreb, 2005. 489–508. UÓ: Pregled stradanja sravnovištva Vojvodine u Drugom svetskom ratu. *Istorija 20. veka*. 2005. br. 1. 91–108.

³⁸ Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Knj. I. 110. sz. irat. 325.

A jugoszláviai kisebbségek történetéről pár éve fontos monográfiát közlő Zoran Janjetović belgrádi történész például egy magyarul is olvasható tanulmányában logikai úton próbálja megközelíteni a problémát. Mint írja, „nehéz elhinnünk”, hogy az ártatlanul kivégzett magyarok száma meghaladta a „főbűnös” német kisebbség kivégzett áldozatainak számát, ami bizonyítottan 10 ezer körül mozgott (a táborokban ennek a többszöröse, mintegy 50-60 ezer német pusztult el az éhség és a járványok következtében).³⁹ A második világháború alatti és utáni partizán megtorlásokról az utóbbi időben Michael Portmann osztrák történész jelentetett meg több tanulmányt, illetve monográfiát.⁴⁰ Portmann-nak a magyar veszteségek kapcsán mindössze egy már Kasaš által is látott forrást sikerült tanulmányoznia, a Vajdasági Levéltárban található, a vajdasági háborús bűnöket megállapító bizottság által összeállított 1686 nevet tartalmazó nyilvántartási jegyzéket, amelyből 1000 áldozat magyar, 211 csetnik (azaz szerb), 468 horvát, 65 fő pedig egyéb nemzetiségű, főként orosz fehéremigráns. Ez a lista véleménye szerint sem tükrözi a megtorlás magyar áldozatainak valós számát, és a Kasaš által valószínűsített 5 ezres adatot tartja elfogadhatónak. Ekkehard Völkre hivatkozva utal arra is, hogy a vajdasági magyarok 7,5%-a, mintegy 30 ezer fő közvetlenül a háború után megjárta a munkatáborokat, illetve a börtönöket.⁴¹

S végül e historiográfiai összefoglaló végén feltétlenül szólnunk kell a Vajdaság Autonóm Tartomány Képviselőházának 2000. december 11-i határozata alapján a Vajdaság második világháborús veszteségeinek kutatására létrehozott bizottság munkájáról. A Képviselőház határozata szerint a bizottság létrehozásának célja az volt, hogy a jövőben elkerüljék „az ezekkel az eseményekkel történő rosszindulatú napi politikai manipulációkat”.⁴² A munkába bevonták a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiát is, a munkálatokat Dragoljub Živković akadémikus vezette. A bizottság sok éves kutató munkájának eredményét ebben az esztendőben elektronikus kiadásban, összesen kilenc kötetben tették közzé, amely sajnos csak szűk politikai és szakmai körökben érhető el. Az első kötet nyolc tanulmányt tartalmaz, köztük e sorok írójának tanulmányát is, amelyek részletesen, a Vajdaság egészére és egyes területeire lebontva (Bácska és Baranya, Bánát, Szerémség) elemzik a háború alatt különféle megtorlás áldozataivá váló vajdasági adatait, illetve a megtorlások nemzetközi, elsősorban magyarországi visszhangját. A kötetet a Nenad Maurić által készített szemléletes statisztikai táblázatok, diagrammok zárják, szám szerint hatvan (!), amelyek korcsoportok és nemek

³⁹ ZORAN JANJETOVIĆ: A német és a magyar kisebbség kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén. *Regio*, 2003. 1. sz. 103.

⁴⁰ Ezek közül különösen lásd MICHAEL PORTMANN: Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after WWII (1943–1950). *Tokovi istorije*, 2004. 1-2. sz. 45–74. és Uő: Die Kommunistische Revolution in Der Vojvodina 1944–1952. Wien, 2009.

⁴¹ MICHAEL PORTMANN: Communist retaliation and persecution... 65–66.; PORTMANN EKKEHARD VÖLKL: Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen. München, 1991. c. munkájának 189. oldalára hivatkozik. A táborokba zárt magyarok számáról egyébként mindmáig egy hivatalos adat áll rendelkezésünkre. Eszerint 1945 májusában, amikor már jórészt befejeződött a jugoszláviai németek Szovjetunióba hurcolása, illetve kitelepítése, a 75 128 német mellett 3779 magyart tartottak fogva az internáló táborokban. Az 1943 és 1950 között különböző megtorlásoknak kitett katonai és civil áldozatok számát Portmann 180 ezerre teszi, ebbe a számba tehát egyebek mellett nem számítja bele az 1942 januári újvidéki és délbácskai razzia zsidó és szerb áldozatainak számát. Uo. 74.

⁴² DRAGOLJUB ŽIVKOVIĆ: Rad na projektu stradanje stanovnika AP Vojvodine 1941–1948. In: Na putu ka istini. Novi Sad, 2009. (elektroniski optički disk) 1.

szerint, nemzetiségi összetétel, területi és kronológiai eloszlásban stb. elemzik a bizottság által felkutatott adatokat. Három kötet területenként (Bácska és Baranya, Bánát, Szerémség), a többi öt kötet pedig nemzetiségi megoszlásban (szerbek, zsidók, németek, magyarok és egyéb nemzetiségek) közlik az áldozatok névsorát, a születési évre, a nemre, a halál helyére és évére vonatkozó adatok megjelölésével. Érdeemes utalunk arra is, hogy földrajzi értelemben ezek a kutatások terjedtek ki a legnagyobb, magyarok által lakott területekre, bár a Vajdasághoz az adott korban hozzátartozó néhány helység adatai itt is hiányoznak.

A bizottság kutatásai szerint a Vajdaság korabeli területén (Bácska, Bánát, Baranya és Szerémség) 1941 és 1948 között igazolhatóan, *név szerint azonosítva, 83 881 fő* vált a háború alatt és közvetlenül utána különféle indíttatású megtorlások áldozatává. Ezt a számot a kutatócsoport elsősorban azért nem tartja véglegesnek, mivel például nem jutottak hozzá az egyik legnagyobb bácskai internálótábor, a járeki tábor irataihoz sem, bár más források segítségével igyekeztek számolni a feltehetően ott elhunytakkal, akik elsősorban németek és magyarok voltak. A kutatási eredmények bizonytalanságának másik oka, mint már korábban is utaltam rá, hogy az OZNA iratok döntő része mindmáig nem kutatható. E hiányosságokat úgy próbálták meg pótolni, hogy a név szerinti listákat a helyi forrásokkal vetették össze, sőt magával a helyi lakossággal is ellenőriztették. Ezekben az esetekben az áldozatok neve alapján állapították meg nemzetiségüket, ami újabb módszertani bizonytalanságot jelent. A források hiányosságai és a kutatás módszertani bizonytalanságai miatt azt feltételezik, hogy az áldozatok száma, köztük a magyaroké is ennél mindenképpen nagyobb kell legyen, és az összes vajdasági áldozatok száma *elérheti a 100 000 főt* az adott periódusban. A kötetben regisztrált 83 881 főből a szerb áldozatok száma 42 283 fő, a zsidóké 15 495, a németeké 15 419, *magyarok száma 4624 fő*, a horvátoké pedig 2702 fő volt. A többiek a szlovák, a cigány, a ruszin, a cseh stb. népcsoportból kerültek ki.⁴³

Maradva a magyar áldozatokra vonatkozó adatok felidézésénél, ellentétben a szerbekkel, illetve a zsidókkal, de hasonlóan a németekhez, az ellenük irányuló megtorlások történelmi okoknál fogva (a Délvidék Magyarországhoz történő visszacsatolása 1941-ben) kizárólag 1944 és 1948 közé estek, vagyis az ellenük irányuló megtorlásokat kizárólag az új jugoszláv hatalom, a partizánok követték el. A vajdasági szerbek, bár más-más okok miatt, mind az 1941-es, mind pedig 1944-es impériumváltás után, veszélyeztetve voltak. A zsidók, mint ismeretes, kizárólag az 1941–1944 közötti időszakban váltak a német, a horvát és a magyar hatóságok által elkövetett gyilkosságok és deportálások áldozataivá. A megtorlások magyar áldozatai közül legtöbben, 2667 fő 1944 őszén, telén halt meg, 1945-ben 1126-an. 1946-ban, jelentősen csökkent a számuk, a bizottság adatai szerint a represszió következtében ebben az évben elhunyt magyarok száma 330 fő volt. Ez megfelel annak az országos tendenciának, hogy bár a kiépülő szovjet típusú államszocialista rendszer társadalomra gyakorolt nyomása nem csökkent, de más formákat és jogilag is szilárdabb formákat öltött. A magyar áldozatok döntő többsége férfi volt, a bizottság által közzétett statisztika szerint a 4160 férfi mellett a nők száma ennek csaknem a tizede, 456 fő volt.⁴⁴

⁴³ Na putu ka istini... 209.

⁴⁴ Uo. 63.

A lassan két évtizedes múltra visszanyúló kutatások tehát még sok kérdésre nem adtak választ, továbbra is pontosításra szorul a partizán megtorlások áldozatává vált magyarok számának kérdése is. A téma azonban, mint láttuk, már nemcsak a Vajdaságban, de Szerbiában is elvesztette tabu jellegét, mind politikai, mind pedig tudományos értelemben. Egyre alaposabban megismerjük a megtorlások rendszerspecifikus jellegét, karakterét, politikai és egyéb céljait, és lassan feltárulnak a represszió időben változó méretei és módszerei is ebbe a vonulatba illeszthető.

Úgy vélem, hogy az újabb, bár korántsem lezárt kutatások tükrében mindenképpen felül kell vizsgálnunk a magyar közvéleményben rögzült 40 ezer, sőt úgy tűnik, és további pontosításra szorul a szakirodalom 20 ezer magyar áldozatra vonatkozó álláspontja is. S bár a szerbiai levéltárak, különösen a mindmáig zárt belügyi iratok még mindig sok titkot rejtenek — a belügyi fondokban végrehajtott nagyfokú pusztítás miatt azonban, annak ellenére, hogy ma már tudjuk, készültek az áldozatokról különféle statisztikák, sőt névsorok is, óvnám magunkat, a történészeket és a közvéleményt egyaránt a túlzott optimizmustól.